

приросту населення й роздроблення наших наділів нам стало не під силу жити. Податки, що збільшуються з кожним роком, як прямі, так і непрямі, погані заробітки, останні два роки неврожаї – все це роззорило наше господарство”.

Селяни багатьох українських губерній на початку ХХ ст. у петиції вказували наступні причини занепаду добробуту села: надмірне обкладання рентою як грошовою, так і натуральною у порівнянні з іншими станами, особливо беручи до уваги нерухоме багатство останніх. "Окрім мирського збору на свої селянські потреби, ми ще містимо так звану "стійку" коней для проїжджаючих чиновників, а інші стани від цього вільні. Ми повинні обирати й платити соцьким. На кожні десять дворів щорічно вимагають десятицьких, які обслуговують інші стани. Ми повинні ремонтувати великі дороги, а по них їздять всі, і ніхто нічого не платить. Крім того, коли у нас ввели спрощене земство, до нас прилічили й всіх інших обивателів, що проживають у районі тієї або іншої волості (крім дворян). Внаслідок цього у нас збільшилися й витрати по утриманню канцелярій, старост, суддів, старшини, на висвітлення, опалення, на підтримку чистоти. І все це лежить на нас одних. Так що й виходить, що ми платимо, наприклад, з двору у 25 десятин рублів 40, а окремі власники 25-ти десятин – рублів 5. Викинувши 17 крб. з 40 викупного платежу за землю, все-таки вийде значна різниця: 23 крб. і 5 крб., так до того варто помітити, що на селянському наділі в 25 дес., проживає 40 із зайвим душ, а у приватних власників на такій кількості живе від 4 до 10 душ. І головне – черезсмузжя, що перешкоджає бажанню запровадити в себе кращі й новітні прийоми й порядки сільського господарства" [15, 73].

Отже, на початку ХХ ст. в українських губерніях загострилося розуміння селянством масштабів аграрної проблеми. У ви роках і петиціях селяни називали себе споконвічними хліборобами, а землеробство – своїм основним заняттям, яке через безвихідь доводилося кидати. Говорячи про причини занепаду своїх господарств, селяни називали високі податки й орендні ціни, відсутність соціальної захищеності, але всі вони, зрештою, зводилися до малоземелля, черезсмузжя й утисків з боку поміщиків. У проаналізованих матеріалах переважно значення мав голос селянства, яке рішуче піднялося на боротьбу за свої права на землю. Селяни українських губерній вказували шляхи вирішення аграрного питання, серед яких переважали мирні – бойкоти, страйки, петиції, голодування тощо.

Аналіз усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку ХХ ст., не зважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним при формуванні нинішньої аграрної політики, виходячи з історичного досвіду минулого.

1. Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
2. Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. – СПб., 1908.
3. Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. – СПб., 1912.
4. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. – Т. 1. – СПб., 1908.
5. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России в конце XIX ст. // Полное собрание сочинений. – Т. 17.
6. Лось Ф.С. Украина в роки столітньої реакції. – К., 1944.

7. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
8. Рева І.М. Селянський рух на лівобережній Україні в 1905-1907 рр. – К., 1958.
9. Історія українського селянства: Нариси: В 2-х т. Т. 1 / О.В. Андрущук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. К., 2006.
10. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О.П. Ресніт; Ін-т історії України НАН України. К., 2003.
11. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И. и др. Аграрный вопрос. Сб. ст. – Т. 2. – М., 1907.
12. Протоколы учредительного Съезда Всероссийского крестьянского Союза. – СПб., 1905.
13. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6?10 ноября 1905 г. – М., 1905.
14. Обзор экономических мероприятий харьковских земств. – Харьков, 1906.
15. Янсон Ю. Опыт статистических исследований о крестьянских наделах и платах. – СПб., 1905.

Т.В. Малиновська

ПОСАДОВІ ОСОБИ В ПОСЕЛЕННЯХ ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ, ДЕРЖАВНИХ ТА УДІЛЬНИХ СЕЛЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1787-1803 рр.)

В останні роки збільшилась кількість досліджень, присвячених традиціям сільського самоврядування в Україні [1, 72]. Також посилюється увага до історії поселень іноземців на теренах Російської імперії [2, 12]. При цьому питання організації управління в колоніях іноземців і селах державних, удільних (з 1797 р., належали царській родині) та кріпосних селян розглядаються дослідниками, як правило, окремо, в контексті різних проблематик – історії колоній та історії селянського самоврядування. Такий підхід приховує ту обставину, що царський уряд, вирішуючи ці питання, керувався загальними для селянства, включно з іноземними поселенцями, засадами. Йшлося про проведення єдиної політики, хоча єдина для різних категорій "сільських обивателів" адміністративна система була створена лише під час реформ 60-70 рр. XIX ст. Наша розвідка має на меті визначити загальні вимоги державної влади Російської імперії щодо структури селянського самоврядування на початковому етапі законодавчого регулювання його діяльності.

До останньої чверті XVIII ст. законодавство Російської імперії не приділяло уваги організації управління у державних та удільних селах, "селяни як і раніше управлялись своїми старостами, що діяли на основі звичаєвого права" [3, 368]. Дозволяючи селянам впорядковувати внутрішні відносини за власними правилами ("по их обыкновениям"), центральна влада накладала на селянське самоврядування додаткові обов'язки, пов'язані зі збором податків, забезпеченням правопорядку, проведенням рекрутських наборів [4, 1-24].

Перші спроби законодавчо визначити структуру та регламентувати діяльність сільської адміністрації припали на період правління Катерини II. Було розроблено проект Жалуваної грамоти селянам, відповідно до якого в селах створювались посади сільського старшини, старости і виборного [5, 451, 459].

Проект не став законом, але окремі його положення увійшли до наступних діючих нормативних актів.

У 1787 р. було видано "Установлення сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах, директору домоводства підпорядкованих". За цим законом сільську адміністрацію у державних селах Катеринославського намісництва склали старшини, старости, виборні ("выборные или словесные разборщики") та збирачі [6, преамбула]. У селищах, в яких було понад тисячу дворів, обирався сільський старшина, на кожні 500 дворів – сільський староста, два виборних та один збирач; у селищах з кількістю дворів від 500 до 1000 – старшина, староста, три виборних та збирач; 200-500 дворів – старшина, староста, два виборних та збирач; 50-200 дворів – старшина, староста, виборний і збирач, 15-50 дворів – лише староста. Хутори та селища, що нараховували менше 15 дворів, наказувалось "приєднати під управління інших селищ, сіл, поселень або осель, у яких належало бути сільському старшині або старості, маючи у себе по одному десятському для отримання та виконання розпоряджень" [6, отд.1, п.1-6]. Старшини і старости обирались громадою ("всем сельским обществом") на три роки, виборні і збирачі – на рік [6, отд.2, п.1,2]. Обраний на посаду старшини мав належати до членів громади ("своих собратий"), але законодавець не заперечував, щоб цю посаду обіймав представник "чиновных людей", якщо він сам погоджувався, а громада його обирала, також якщо він мав добру репутацію та міг надати документ, що підтверджував його стану приналежність ("о состоянии своём аттестат или одобрение") [6, отд.2, изъяснение].

Крім зазначених посадових осіб, "Установлення" 1787 р. передбачало обрання низки інших. Слід було "з метою утримання мешканців від втеч визначити при кожних десяти дворах десятських, а над десятма десятками – сотського", вони ж мали допомагати старостам і старшинам припиняти протиправні дії, затримувати злочинців і підозрілих осіб, боротись з поширенням хвороб, слідкувати за дотриманням санітарних норм [6, отд.3, п.11,14,16; отд.4, п.5; отд.7, п.11]. Сотські змінювались щомісяця, десятські – щотижня. Крім того, від кожних 20 дворів слід було "розставляти на вулицях" сторожів, а на шляху до селища – караули; призначались охоронці ("караульные из поселян надежных людей") для супроводу арештантів ("для препровождения колодников") [6, отд.3, п.9, 16]. Нарешті, громада утримувала писаря, що мав оформлювати усі письмові справи селища [6, отд.6, п.2; отд.7, п.7].

Правила, аналогічні нормам "Установлення" 1787 р., було впроваджено також і в інших регіонах імперії. Відповідний нормативний акт підготувала канцелярія генерал-губернатора Пермського та Тобольського намісництва Є.П. Кашкіна (80-ті рр. XVIII ст.) [7, 23]. Подібні ж норми указом від 2 березня 1790 р. Катерина II дозволила Кашкіну, який у той час очолював Вологодське і Ярославське намісництва, поширити також і на ці регіони [5, 450].

Проте "Установлення" 1787 р. мало очевидні недоліки. Зокрема, щодо структури сільської адміністрації – впадала в око її громіздкість, компетенція окремих посадовців не була чітко розмежована, кожне селище розглядалось як окрема адміністративна одиниця, але водночас існувала

норма, що передбачала адміністративне підпорядкування малих селищ великим [4, 35,36].

Павло I продовжив реформу управління селами. 5 квітня 1797 р. було затверджено "Установлення про імператорську фамілію", восьмий розділ якого визначав порядок управління удільного села. Створювалась дворівнева система управління: села, розташовані поблизу одне від іншого ("в одной округе лежащие") обирали, крім сільських, старост також загальний окружний орган – приказ. До складу приказу входили – керівник (приказний виборний), а також три посадовці – казенний староста (відповідав за збір податків), приказний староста (помічник і радник виборного) та писар. Персонал наказу обирався на три роки. Приказному виборному підпорядковувались сільські виборні (або старости), що обирались на рік. Крім сільського виборного, мешканці села обирали церковного ктитора, також на рік, нарешті, кожні десять дворів представляли десятські, що змінювались щомісяця [8, 177-179]. Таким чином, удільне село отримувало нечисельну адміністрацію з визначеним підпорядкуванням та зрозумілою сферою компетенції – сільські виборні у селі, приказний виборний в межах округу, власне, виконували усі функції, покладені державою на посадових осіб сільського самоврядування.

Кілька місяців потому цар санкціонував застосування цих принципів управління до селищ державних селян з певними змінами. Відповідно до закону про утворення волостей і організацію управління в селах державних селян (7 серпня 1797 р.), губернаторам разом із казенними палатами доручалось об'єднати державні села у волості, на кожну з яких (як і в приказах удільних селян) мало припадати до трьох тисяч ревських душ [9, 1]. У державних селах, як і в селах удільних селян, владу одноосібно представляв сільський виборний (або староста), що обирався на рік. Волостю керувало волосне правління. На відміну від приказу в удільних селян волосне правління обиралось не на три роки, а на два і склад волосного правління був меншим за склад наказу – волосний голова і писар. Третім членом правління був не окремий приказний виборний, як в удільних селян, а староста села, яке було волосним центром. Посада казенного виборного також не передбачалась, а за збір податків відповідали голова і старости. Запроваджувалась також посада десятського [9, 2-5]. Отже, склад органів самоврядування у державних селян ставав ще меншим, ніж в удільних, система виборного самоуправління значно спрощувалась.

Засади управління, закріплені в законах про самоврядування в удільному та державному селі, були застосовані і до колоній іноземців, але з певними корективами. Іноземним колоністам право самоврядування серед інших пільг гарантував маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р. [10, 6]. Перших колоністів було розселено на території Поволжя у 60-ті рр. XVIII ст. Згідно з розпорядженнями державних органів, що опікувались колоніями цього регіону, мешканці окремих селищ обирали форштегерів (або шульців) та їхніх заступників бейзицерів [2, 47; 11, 258-275]. Впорядкувавши управління у державних та удільних селах, державна влада законодавчо визначила структуру і повноваження органів самоврядування у колоніях, розпочавши з поселень Поволжя.

"Інструкція про внутрішній розпорядок і управління у Саратовських колоніях" 17 вересня 1800 р. наказувала утворити прикази у складі приказного виборного (або голови), двох бейзицерів (або засідателів) та писаря, які обирались на два роки. Голові підпорядковувалась адміністрація окремих селищ – форштегери (або шульци) та два бейзицери, що обирались мешканцями селища на рік [12, 4-5]. Існувала також посада десяцького.

Перші колонії на Півдні України було утворено наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Влітку 1800 р. система самоуправління удільних селян була поширена на ці колонії. Затверджена царем, інструкція Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців (26 липня 1800 р.) вимагала "запровадити і спостерігати, що властиво і прийнятно у кожній колонії з порядку сільського внутрішнього управління для тих селищ, які входять до складу удільних маєтків, що визначені для імператорської фамілії" [13, (11)12].

У травні 1801 р., вже після загибелі Павла I, його наступник затвердив спеціальну інструкцію для органів самоврядування колоній Новоросії. Як і в колоніях Поволжя, в новоросійських поселеннях іноземців система самоврядування була дворівневою: округ – селище. Співпадав також перелік посад: голова або приказной виборний, два бейзицери та писар складала окружний приказ, шульц та два бейзицери – адміністрацію окремого поселення. Створювалась також посада десяцького. Відмінність полягала у більш складному порядку обрання сільських посадовців – голови і писарі мали обиратись на три роки, приказні бейзицери – на два роки, причому вони займали свою посаду не разом, а один після іншого. Один бейзицер працював рік, "той, що мав заступити його місце", залишався "вже незмінно на посаді два роки". Шульці та сільські бейзицери обирались на два роки, "але з тим, що при проведенні першого вибору бейзицери будуть обрані лише на рік, а при другому за тим вибором наступні бейзицери будуть вже обиратись на два роки". Отже, забезпечувалась певна наступність влади ("такое постановление о приказных и сельских бейзицерах для того нужно, дабы не могло встретиться, что все должности занимаютс я вдруг новыми людьми") [14, 10]. У поселеннях, відданих від інших, старости мали права окружних голів.

7 липня 1803 р. Олександр I затвердив доповнення до Інструкції 1801 р. Згідно з цим законом, посада писаря створювалась не лише в окружному, але і в сільському приказі. Писарів в приказі слід було "утримувати у такому з платежа" [15, параграф 15], писарі на практиці працювали по найму [16, 122; 17, 12]. Законом від 16 липня 1803 р. вводились окружні і сільські прикази у колоніях, розташованих поблизу Санкт-Петербурга. Ці прикази утворювались "на однакових засадах з такими ж, що в колоніях Південного краю Росії існують" [18, 82]. В удільних, державних і колоністських поселеннях виборні посадовці отримували однакову плату – від громади [8, 86; 9, 11; 12, 17; 14, 13].

Таким чином, адміністративна система у селах удільних і державних селян, а також у колоніях іноземців, створена в часи правління Павла I та перші роки правління Олександра I, попри окремі відмінності, в цілому була однаковою: дворівневою (з підпорядкуванням сільської адміністрації окружній або волосній), з дуже обмеженою кількістю

посадовців (проте без зосередження влади лише в одних руках), які обирались громадою на короткий строк. Ця система мала бути простою, ефективною, безкоштовною для казни і необтяжливою для населення, яке її утримувало, відкритою для урядового контролю і водночас (з метою запобігання утилкам і зловживанням з боку коронної адміністрації залежною від громади, яка обирала сільських посадовців. Ці вимоги відповідали пріоритетам адміністративної реформи Павла I [19, 482-483, 526-528; 20, 30] і були визначені як антитеза недолікам системи управління, запровадженої у державних селян за Катерини II.

1. Лебедська Н. Сільський сход у системі органів селянського самоврядування Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Юридический вестник*. – 2007. – № 1.
2. Герман А.А., Иларионова Т.С., Плева И.Р. *История немцев России: Учебное пособие*. – М.: МСНБ-пресс, 2005.
3. Латкин В.Н. *Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.)*. – СПб., 1899.
4. Зайцев К.И. *Очерки истории самоуправления государственных крестьян*. – СПб., 1912.
5. Вешняков В. *Проект императрицы Екатерины II об устройстве свободных сельских обывателей* // *Сборник императорского Российского исторического общества*. – СПб., 1877. – Т. 20.
6. *Установление сельского порядка в казённых Екатеринославского наместничества в селениях, директору домоводства подведомственных* // *Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ)*. – СПб., 1830. – Т. 22.
7. Ангаримова Е.Ю., Голикова С.В., Миненко Н.А., Побережников И.В. *Сельское и городское самоуправление на Урале в XVIII – начале XX века*. – М.: Наука, 2003.
8. *Учреждение об императорской фамилии, 5 апреля 1797 г.* // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 24.
9. *Высочайше утверждённый доклад Экспедиции государственного хозяйства "О разделении казённых имений на волости и о порядке внутреннего их управления", 7 августа 1797 г.* // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 24.
10. *Манифест "О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах", 22 июля 1763 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917*. – М.: МФД: Материк, 2006.
11. Плева И.Р. *Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века*. – М.: Готика, 1998.
12. *Инструкция внутреннего распорядка и управления в Саратовских колониях, 17 сентября 1800 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917*. – М.: МФД: Материк, 2006.
13. *Инструкция Конторе опекуства Новороссийских иностранных поселенцев, 26 июля 1800 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917*. – М.: МФД: Материк, 2006.
14. *Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917*. – М.: МФД: Материк, 2006.
15. *Дополнения к Инструкции для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 7 июля 1803 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного*

- командовання. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.
16. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1.
17. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 5.
18. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 2.
19. Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М.: РОССПЭН, 2007.
20. Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право // Отечественная история. – 2001. – № 3. –

А.О. Михайлик

РОЗВИТОК СКОТАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РИНКОВИХ УМОВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розвиток скотарства, як і економічних відносин взагалі, на території Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. мав цілий ряд особливостей. Поглиблене вивчення цього важливого напрямку господарювання дозволить краще зрозуміти загальні засади економічних трансформацій, які мали місце у регіоні в надзвичайно важливий період для переважної більшості українського населення, в період перебудови аграрної сфери України відповідно до ринкових умов.

До найбільш впливових факторів, які визначили нетиповість розвитку економіки Правобережжя після реформи 1861 р., віднесемо поєднання дії ринкових відносин, що швидко розповсюджувалися в регіоні "вшир" і "вглиб" з політикою уряду Російської імперії, спрямованою на боротьбу з економічною могутністю польського населення. Через тривале перебування Правобережної України у складі Речі Посполитої тамтешня система соціально-економічних відносин істотно відрізнялася від такої, що склалася на Лівобережній та Південній Україні. Тут міцніше вкоренилося кріпацтво, економічне розшарування в лавах селянства було менш виразне. Основну масу населення краю склали поміщицькі селяни (на Лівобережжі – державні, яким господарювалося значно вільніше).

Враховуючи важливість та багатовекторність названої теми, до неї зверталось не одне покоління дослідників. Однак у працях більшості вчених проблема розвитку тваринництва і, зокрема, скотарства на території Правобережжя висвітлювалася лише в контексті загальних економічних змін другої половини XIX – на початку XX ст. Великою мірою це пояснюється другорядним значенням названої аграрної галузі в економіці краю порівняно, наприклад, з вирощуванням зернових культур, буряківництвом, промисловим садівництвом тощо. Завдяки високій товарності землеробства в регіоні на його прикладі більш виразно проявлявся вплив ринкових відносин, саме воно обумовило економічну спеціалізацію Київської, Подільської і

Волинської губерній протягом пореформеного періоду.

Вивчення скотарства на території Правобережної України започаткували Ф.Бельциновський, А. Братчиков, А.А. Копорський, В.О. Геринович, А.І. Ярошевич, С.І. Городецький, А.Н. Челінцев [1]. У наступний період його дослідження було продовжено в працях І.О. Гуржія, Б.А. Кругляка, М.Н. Лещенка, В.В. Нечитайла, П.П. Теличука, В.П. Теплицького [2]. Однак названі автори лише побіжно торкнулися питання вивчення стану тваринництва на Правобережжі в період утвердження і розвитку ринкових умов і узагальнюючої праці з названої проблеми не створили.

Мета – проаналізувати особливості розвитку скотарства на Правобережжі України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Завдання – з'ясувати фактори, які визначали специфіку соціально-економічного розвитку зазначеного регіону.

Предмет – система соціально-економічних відносин у визначених географічних та хронологічних межах.

Тваринництво (в тому числі й скотарство) як галузь сільськогосподарського виробництва на території Правобережної України помітно відставало від землеробства. За перешкоду до його розвитку була, насамперед, відсутність пасовищ. Велика щільність населення, особливо на території Подільської і Київської губерній, спричинили так зване аграрне перенаселення регіону. Ринкова вартість землі в краї, чи не найвища в Російській імперії, в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва перетворювала тваринництво на додаткову до рільництва сферу господарювання. Можна погодитися з думкою тогочасного дослідника А. Лисенка, який в одному з періодичних видань Правобережжя писав: "Населення лісо-степової смуги ухилилося на бік рільництва й під впливом цукрової промисловості звернулося до культури цукрових буряків та збіжжя. В селянських господарствах держать майже виключно робочу й гнійну худобу" [3, 11]. Інтенсивні методи господарювання вимагали широкого використання добрив, у тому числі й органічних. З таких обставин здатність худоби бути своєрідним джерелом таких добрив була не менш важливою, ніж її м'ясо-молочні якості.

Цікаве спостереження належить іншому російському економісту початку XX ст. А.А. Зубріліну. У невеликій за обсягом розвідці автор порівнює особливості господарювання пересічного селянина на території Російської імперії з типовим селянським господарством королівства Данії. Зрозуміло, порівняння на користь останнього (на жаль, за більш ніж сто років ситуація не змінилася). "Датчанин отримує від худоби значний прибуток, вважає свою корову годувальницею, мамкою, а російський селянин вбачає в рогатій худобі "необхідне зло", розглядає її як "фабрику добрива", що дорогою ціною постачає такий необхідний в господарстві гній", – пише вчений [4, 4]. Не відомо, чи мав на увазі автор також і селянина українського (т. зв. "малороса"), чи обмежив свій аналіз лише територією Росії, однак його твердження щодо такого ставлення до худоби на території України, принаймні – Правобережної, видається дещо сміливим. Питома вага грошових